

Б.Ж. Тұрмағамбетова^{1*}, А.Н. Үлкенбаева²

¹*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан*

²*Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан*

E-mail: ¹bakyt_tur.zhol@mail.ru, ²guka020@inbox.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-2391-6922, ²0009-0004-6622-2383

Д. Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты архивтік материалдардың игерілуі

Аңдатпа. Қазақтың ұлттық музыка өнерінде «күй атасы» Құрманғазы Сағырбайұлының ең дарынды, ең сүйікті шәкірті Дина Кенжеқызының өмір жолы мен шығармашылық мұрасының әлі де зерттелмей келген тұстары бар. Дина он жыл бойы жанына еріп репертуарын, орындау шеберлігін үйренген ұстазының күйлерін өмір бойы насихаттады. Сол мақсаты жолында Құрманғазының мұрасын ұрпаққа жеткізем деп жетпіс алты жасында Алматыға қоныс аударып, республиканың мәдени өміріне белсене араласады. Бірақ та, қарт Дина жиырма жылға жуық уақыт астанада, әйгілі өнерпаздармен концерттер қойып, ірі қоғам қайраткері, композитор Ахмет Қуанұлымен қарым-қатынаста болса да, оның өмір жолы мен күйлерінің шығу тарихы туралы кейбір ақпараттар жеткіліксіз деңгейде қалды. Күйшіге қатысты естеліктерде жазылғандай, өзі туралы әңгімелеп беруді сұраса, ол ұстазына қатысты оқиғаларды қызықты етіп баяндайтын болған. Күйшінің көзі тірісінде өзіне арналған очерк жарияланғанына қарамастан, табылған материалдар көрсеткендей бірқатар күйлерінің шығу тарихы мен атауы кеңестік идеологияға сәйкес және ақпарат жетіспеушілігінен бұрмаланған. Осы жәйтке архивтік материалдар (құжаттардың) негізінде жаңаша баға беру бұл жұмыстың негізгі идеясын анықтайды. Сонымен бірге қазақтың дәстүрлі күй мұрасын тарихи шындық тұрғысынан қайта қарастырудың өзектілігін айқындайды. Мақалада Дина Кенжеқызы Нұрпейісоваға қатысты Ресей мемлекеттік кинофотоқұжаттар архивінен (Мәскеу облысының Красногорск қ.), Астрахань облысының мемлекеттік қазыналық «Астрахань облысы мемлекеттік архиві», Ташкент қаласындағы Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архиві, Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік архиві» және Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық ұлт аспаптар оркестрі архиві, Атырау облыстық және Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінен табылған фотосуреттер, фономатериалдар, қолжазбалар мен құжаттардың деректік құндылығын ғылыми тұрғыда айқындау және күйшінің өмірбаяны мен шығармашылығын жаңа қырынан зерделеу мақаланың негізгі мақсаты боп табылады. Зерттеменің ғылыми маңыздылығы табылған архивтік материалдар арқылы күйшінің өмірбаяны мен кейбір күйлерінің шығу тарихына қатысты мәліметтердің нақтыланып, тарихи және өнертанулық тұрғыдан қайта бағалануында.

Кілт сөздер: күй, күйші, Дина Нұрпейісова, домбырада орындаушылық, архив материалдары, фотосурет, қолжазба, фономатериал.

B.Zh. Turmagambetova^{1*}, A.N. Ulkenbayeva²

¹*Atyrau University named after K.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan*

²*Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹bakyt_tur.zhol@mail.ru, ²guka020@inbox.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-2391-6922, ²0009-0004-6622-2383

Exploring Archival Materials on the Life and Work of D. Nurpeisova

Abstract. Several aspects of the life and creative legacy of Dina Kenzhekyzy Nurpeisova, the most gifted and beloved disciple of the outstanding küyshi Kurmangazy Sagyrbayuly, widely recognized as the “father

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Б.Ж. Тұрмағамбетова, А.Н. Үлкенбаева. Д. Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты архивтік материалдардың игерілуі // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 343-358. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-21>.

of the Kazakh kүй," remain insufficiently studied in the history of Kazakh national musical art. For ten years, Dina accompanied her teacher, mastering his performance techniques and repertoire, and subsequently devoted her entire life to preserving and promoting his küys. Seeking to preserve Kurmangazy's artistic heritage and pass it on to future generations, she moved to Alma-Ata at the age of seventy-six, where she became actively involved in the cultural life of the republic. However, although Dina Nurpeisova lived in the capital for nearly two decades, performed alongside distinguished musicians, and maintained close professional and creative ties with the prominent public figure and composer Akhmet Kuanovich Zhubanov, many aspects of her biography and the history of the composition of several of her küys remain insufficiently explored. According to the recollections of her contemporaries, whenever she was asked to speak about her own life, she would instead enthusiastically recount stories about her teacher. Although an essay dedicated to Dina Nurpeisova was published during her lifetime, newly identified archival materials demonstrate that the origins and even the titles of a number of her works were distorted under the influence of Soviet ideology and as a consequence of the lack of reliable historical information. Reassessing these issues on the basis of archival documents constitutes the central objective of the present study and highlights the importance of revisiting the traditional heritage of the Kazakh kүй from the perspective of historical authenticity. The primary aim of this article is to determine the scholarly source value of photographs, audio recordings, manuscripts, and archival documents relating to Dina Kenzhekyzy Nurpeisova that have been identified in the Russian State Archive of Film and Photo Documents (Krasnogorsk, Moscow Region), the State Archive of Astrakhan Region, the Central State Archive of Cinema, Photo and Sound Documents of the Republic of Uzbekistan (Tashkent), the Central State Archive of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan (Almaty), the archive of the Kurmangazy Kazakh State Academic Orchestra of Folk Instruments, as well as the Atyrau Regional Museum of History and Local Lore and the West Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore. Drawing upon these archival materials, the study offers a new interpretation of the biography and creative heritage of Dina Nurpeisova. The scientific significance of the research lies in clarifying previously insufficiently studied facts concerning the biography of the eminent kүйshi and the history of the creation of several of her küys, as well as in their re-evaluation from historical and musicological perspectives on the basis of newly discovered archival evidence.

Keywords: kүй, kүйshi, Dina Nurpeisova, dombra performance, archival materials, photograph, manuscript, audio documents.

Б.Ж. Турмагамбетова^{1*}, А.Н. Улкенбаева²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

²Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹bakyt_tur.zhol@mail.ru, ²guka020@inbox.ru

ORCID ID: ¹0000-0002-2391-6922, ²0009-0004-6622-2383

Освоение архивных материалов, связанных с жизнью и творчеством Д. Нурпеисовой

Аннотация. В истории казахского национального музыкального искусства до настоящего времени остаются недостаточно изученными отдельные аспекты жизненного пути и творческого наследия Дины Кенжекызы Нурпеисовой – наиболее талантливой и любимой ученицы великого күйши Курмангазы Сағырбайұлы, признанного «отцом казахского кюя». На протяжении десяти лет Дина сопровождала своего учителя, перенимая его исполнительское мастерство и репертуар, а затем всю свою жизнь посвятила популяризации его кюев. Стремясь сохранить и передать потомкам творческое наследие Курмангазы, в возрасте семидесяти шести лет она переехала в Алма-Ату, где активно включилась в культурную жизнь республики. Однако, несмотря на то что Дина Нурпеисова около двадцати лет проживала в столице, выступала с концертами вместе с выдающимися мастерами искусства и поддерживала тесные творческие и профессиональные связи с видным общественным деятелем и композитором Ахметом Куановичем Жубановым, ряд вопросов, связанных с ее жизненным путем и историей создания отдельных кюев, до настоящего времени остается недостаточно изученным. Согласно воспоминаниям современников, когда Дину Нурпеисову просили рассказать о собственной жизни,

она чаще всего увлеченно повествовала о своем учителе. Несмотря на публикацию еще при ее жизни посвященного ей очерка, выявленные архивные материалы свидетельствуют о том, что сведения об истории создания и названиях ряда ее произведений были искажены под влиянием советской идеологии, а также вследствие недостатка достоверной информации. Переосмысление этих вопросов на основе архивных документов составляет основную концепцию настоящего исследования и одновременно подчеркивает актуальность пересмотра наследия казахской кюевой традиции с позиций исторической достоверности. Основной целью статьи является определение источниковедческой ценности фотографий, фонодокументов, рукописей и других архивных материалов, выявленных в Российском государственном архиве кинофотофонодокументов (г. Красногорск, Московская область), Государственном казенном учреждении Астраханской области «Государственный архив Астраханской области», Центральном государственном архиве кинофотофонодокументов Республики Узбекистан (г. Ташкент), Центральном государственном архиве Министерства культуры и спорта Республики Казахстан (г. Алматы), архиве Казахского государственного академического оркестра народных инструментов имени Курмангазы, а также в Атырауском областном историко-краеведческом музее и Западно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. На основе этих материалов предпринята попытка по-новому осмыслить биографию и творческое наследие Дины Нурпеисовой. Научная значимость исследования заключается в уточнении сведений о биографии выдающейся күйши и истории создания отдельных кюев, а также в их переосмыслении с позиций исторической науки и музыковедения на основе вновь выявленных архивных материалов.

Ключевые слова: күй, күйши, Дина Нурпеисова, домбровое исполнительство, архивные материалы, фотография, рукопись, фонодокументы.

1. Кіріспе

Дәстүрлі күйшілік өнердің тарихы ұрпақтан ұрпаққа рухани азық болар, тағлымы түгесілмейтін өнегелі тұлғаларға кенде емес. Солардың арасында бес жасынан домбыра ұстап, тоқсан жылға жуық халқының шаттығында қуанышы, мұнайғанда сүйеніші, қайғысына жұбанышы болып, өнерге қалтқысыз қызмет еткен Дина Кенжеқызы Нұрпейісованың мұрасы ұрпақтар ұмытпайтын бағалы құндылық.

Бүгінге дейін ол туралы жазылған мақалалар, ғылыми зерттемелер көптеп кездеседі. Және де тұлғаға арналған күйлер мен өлендер, салынған картиналар, повестер, көркем фильм, әсіресе деректі фильмдер көп. Десек те, композитор өмірінің әлі де зерттелмей, арнайы назар аударылмай келген тұстары бар. Соңғы жылдары композиторға қатысты деректердің табылуы оларды жүйелі түрде салыстыра отырып, ғылыми пайымдаулар жасауға жетеледі.

Күйшінің өмірі мен өнер жолы тарихи-мәдени ерекшеліктеріне қарай алғаш рет үш кезеңге бөлініп қарастырылған еді (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Жастық шағындағы Құрманғазыдан тәлім алып, орындаушылығының шыңдалған кезі әрі шығармашылық болмысы қалыптасуының бастапқы кезеңі; екінші Ресей кезеңі (1922-1937), алғашқы шығармашылық белестері; соңғысы, еліміздің астанасындағы кезең – ұлттық және бүкілодақтық деңгейде танылуы, Алматыдағы ұстаздық және концерттік қызметі. Бұндай кезеңдеу дәулескер музыканттың тұлғалық және шығармашылық даму үдерісін, тарихи даму жолын жүйелі түсінуге, қарастыруға негіз қалайды.

Композитор өмірінің кемел әрі соңғы кезеңі ел астанасында әдеби, мәдени ортада өтсе де, шығармашылығы мен өміріндегі кейбір маңызды жәйттер көлеңкелі күйінде қалып отыр. Мәселен, оның екінші рет тұрмыс құруы және

балалары туралы, жас кезіндегі жолдасы Нұралымен (Шәпек) түскен фотосуреті, Мәскеуде халық аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық байқауында алған лауреаттық Дипломы мен оның хаттамасы, Алматыдағы концерттік қызметі кезіндегі фотосуреттер, Динаның қолтаңбасы сақталған құжаттар мен шәкірті Ғ.Әлжановтың музейге жазған естелік хаты және т.б. деректердің табылуы – күйші туралы көптеген беймәлім боп келген материалдардың музыкатануда ғылыми айналымға түсіп, оның өмірнамасын жаңа мәліметтермен толықтыруға, сонан соң кейбір жәйттерді нақтылауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі уақытта композитордың орындауында жеткен Құрманғазы, Дәулеткерей, Мәменнің күйлері, өзінің отызға жуық күйлері мен олардың тақырыптық-мазмұндық табиғаты, орындаушылық қолтаңбасы, шебер техникасы музыкалық тұрғыдан зерттелуде. Ал аталған бағыттардың бәрін қамтитын және музыканттың өмірін тарихи-өмірбаяндық, деректанулық тұрғысынан жүйелі қарастыру тақырыптың өзектілігін танытады.

Зерттеудің негізгі мақсаты Дина Нұрпейісованың өмірі мен күй мұрасына қатысты кейбір мәселелерді архивтен табылған құнды деректер мен жарық көрген еңбектермен кешенді түрде саралап, олардағы ғылыми құндылықты анықтау болып табылады.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Қазақстанның Батыс аймағының Бөкей ордасының күйшілік дәстүрін зерттеген музыкатанушылар А. Жұбанов, Қ. Ахмедияров, А. Токтағанның ғылыми еңбектері мен ноталық жинақтары әдістемелік негіз ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында тарихи әдіс, деректанулық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Сондай-ақ елімізден және шетелдердің архивтерінен табылған фотосуреттер мен фономатериалдарды, қолжазба мен құжаттарды мен бүгінге дейін әртүрлі бағытта жарық көрген мақалалар мен еңбектер жүйеленіп, кешенді түрде сараланды.

Ташкент қаласында¹, 1944 жыл

Қазақ Мемлекеттік филармониясының жас артистерімен²,
1953 жыл

¹ Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотофоноқұжаттар архивінен 2021 жылы алынды (Ташкент қ.).

² Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Орталық мемлекеттік архивінен» 2021 жылы алынды (Алматы қ.).

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада екі ғасыр арасындағы қазақ күй керуенінің көшін жалғастырушы және оны өз қолтаңбасымен жаңғыртушы айтулы өнер иесі Дина Кенжеқызы Нұрпейісованың өміріне және күйлеріне қатысты мәселелер қозғалады. Әрбір мән-жайға қатысты нақты архивтік деректер, құжаттар немесе ғылыми еңбектерден мәліметтер ұсынылады. Сонымен бірге күйшіні көзкөрген замандастарының, шәкірттерінің естелік мақалалары, өлкетанушылардың батыс аймағының дәулескер күйшілері туралы жинақтарынан алынған ақпараттар ұсынылады. Мақалада Мәскеу, Тәшкент, Алматы, Атырау және т.б. облыстық, жеке архивтерден алынған фотосуреттер беріледі.

Мақаланың деректік негізін Қазақстанның халық әртісі, профессор Айгүл Үлкенбаеваның жетекшілігімен жарық көрген «Түркі әлемінің ұлы композиторы Дина Нұрпейісова» атты ғылыми-танымдық кітапты әзірлеу барысында еліміздің және шетелдің архивтері мен облыстық музей қорларынан жиналған әртүрлі материалдар құрайды (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Бұл екі кітап құнды архивтік материалдармен қазақ-орыс және түрік-ағылшын тілдерінде жарық көрді және мұнда Динаның дүниеге келген жылынан қайтыс болғанға дейінгі аралық мүмкіндігінше хронологиялық тұрғыда беріліп, көпшілік оқырман үшін жатық, түсінікті тілмен жазылды.

Қазақ радиосының «Алтын қорында» Дина Нұрпейісованың өз орындауында Құрманғазының «Ұзақ Ақжелең», «Батыр қыз»/«Төремұрат», «Қайран шешем», «Терісқақпай», Дәулеткерейдің «Көркем ханым», Мәменнің³ «Ақшолпан» күйлері. Өзінің авторлық жиырма туындысы: «Тарту» (немесе «Сәлемдеме»), «Бұлбұл», «Қарақасқа ат», «Көгентүп», «Он алтыншы жыл» (немесе «Набор»), «Жігер», «Мендікара», Жаңа бозшолақ», «Қосалқа», «Науысқы», «Мерекелік күй» (немесе «Мереке»), «Анабұйрығы» (немесе «Майдандағы балама»), «Әсем Қоңыр», «Науайы», «Партия туралы күй», «Сауыншы», «Сегізінші март», «Еңбек ері», «Қазақстанға – 30 жыл», «Домалатпай» күйлері сақталған. Сонымен бірге Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық халық аспаптар оркестрінің кітапхана қорында Динаның «Той бастар», «Өттің дәурен», «Сталин туралы күй», «Партия туралы күй», «Науайы» күйлерінің оркестрлік партитуралары музыкалық тұрғыдан талданды.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған фотолар (56 фото) мен бейне/дыбыстық жазба материалдарында Дина Нұрпейісоваға арналған құжаттық фильмдерде өз орындауындағы күйлердің үзінділері сақталған. Дыбыстық үнтаспада сақталған күйлерге келсек, әртүрлі деңгейдегі сападағы күйлер арасынан жоғарыда аталған туындыларынан басқа «Сталин туралы күй» (қараңыз: №97р-1 қоры), «Ерке ер» («Еңбек ері» болуы мүмкін, тізімде қате кеткен деп ойлаймыз) (қараңыз: №352р-2 және №549-5) күйлері сақталған.

³ Мәмен Ерғалиұлы (1859-1931) – он төрт жасынан өнерімен танылған Батыс Қазақстанға белгілі күйші. Д.Нұрпейісова секілді ол да Құрманғазымен кездесіп, оны ұстаз тұтып, өнерін үлгі қылған. М.Ерғалиұлының «Ақшолпан», «Қайғылы қара», «Қаражан ханым», «Дүрбелең» т.б. күйлері бар (Ұлы Даланың көне сарындары, 2020: 846)

Біртуар музыкант Д. Нұрпейісова туралы мәлімет, мақалалар отыз томдық «Үлкен Кеңес Энциклопедиясында» (30-том, 1974), алты томдық «Музыкалық Энциклопедияда» (3-том, 1976), және Қазақстанның баспаларынан шыққан беделді энциклопедияларда жарияланды.

Дина Нұрпейісованың (1861-1955) ұлттық музыка мәдениетіне сіңірген еңбегі орасан зор. Астрахань жерінде өмір сүрген уақытта ол музыкант ретінде алғаш рет әртүрлі ұлттар арасында танылып, мойындалды. 1934 жылы Володар ауданының үлкен бір селосы Марфинода халық өнерпаздарының конкурсына қатысып, 1-орын алады. Ал 1937 жылы Ставрополь аймағындағы конкурстан 1-орынға ие болады. «1937 жылдың күзінде Дина көркемөнерпазшылардың екінші слетіне қатысушы ретінде Алматыға келеді, ол үлкен табысқа ие болады» (Жұбанов, 2022: 169).

Жамбыл атындағы Қазақ мемлекеттік филармониясының артисі халықтық аспаптық өнердің ең таңдаулы үлгілерін сақтап жеткізгені үшін Қазақстан Республикасының «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері» деген құрметті атағын алады (1937). 1940 жылы өнерді дамытудағы жетістігі үшін және Қазақ КСР-інің 20 жылдығына орай «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталады. Осы жылы ол Қазақ КСР Композиторлар Одағының мүшесі болды және сол жылдың сәуір айында КСРО Кеңес Композиторлар Одағының мүшелігіне қабылданды. «Қазақ КСР-інің халық артисі» (1944). Дина өмірден өткенше домбыра өнерінде халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, мол музыкалық мұра қалдырған, түркітілдес ұлттардың тарихында өнерімен оған теңдес әйел импровизатор күйші (яғни, аспапта шебер орындаушы) болған жоқ десек қателеспейміз.

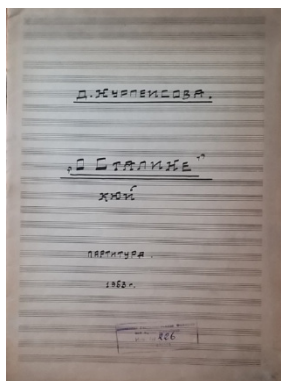
3.Талқылау

Күйші өміріндегі мына бір жәйт туралы табылған деректер көптеген бұлыңғыр боп келген сұрақтарды нақтылауға мүмкіндік берді. Ол жолдасы Бесқасқа (Беріш) руынан Мақатұлы Нұрпейіс қайтыс болғаннан кейін әмеңгерлік салт бойынша оның інісі Нұралымен бас қосуы туралы оқиға. Зерттемізде алғашқы дереккөз ретінде академик А.Жұбановтың «Ғасырлар пернесі» кітабынан Динаға арналған өмірбаяндық-шығармашылық очеркіне сүйенеміз (ары қарай – очерк). Онда: «Кенже сүйікті қызы Динаны ұзатқанда қызының басқа жасауларына қоса, үш болысқа аты шыққан, Қарақасқа деген ат береді. Кенже сияқты Нұралының атқа құмарлығы болмаса да атасының берген киігін құрметтеп, баптап, бағады. Ал Динаға қарақасқа ат өзінің жас кезін, бақытты шағын еске түсіретін ескерткіш сияқты болады. Кенже Динаны Нұрпейістің үйіне ұзатқан соң, бірнеше жылдан кейін қайтыс болады. ...Ат Динаға сүйікті әкесінің көзіндей көрінетін» (Жұбанов, 2002: 165). Бір күні қарақасқа ат ауырып, сосын өліп қалады. Қайғырған Дина оған күй арнайды. Аяулы әкесі сыйлаған сүйікті атына арналған осы күй туралы архив материалдарында мынадай мәлеметтер бар.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивіндегі кино-фотоқұжаттар мен дыбыстық жазба материалдарында Дина Нұрпейісованың шығармашылық жолына арналған бірнеше құжаттық фильмдер бар. Онда 1942 жылы түсірілген бейнетаспада: «Қазақ КСР-інің еңбек сіңірген әртісі Дина Нұрпейісова В.И. Лениннің қайтыс болғанына 18 жыл толуына арналған митингте президиумда

Ленинге арналған күйді орындайды» деп орыс тілінде хабарлап, осы күйді ойнауын экраннан жібереді (қараңыз: № 1106 қоры).

Сол секілді қордың құжатында (қараңыз: № 352 қоры) он минуттық бейнефильмнің 8'12" минутында күйші «Науысқыны» орындап отырғанын фонға жіберіп, журналист бұл шығарма Сталинге арналады деп хабарлаған. Ал осы «Қарақасқа ат» күйінің бұрмалану тарихын мына дерек жалғастыра түседі. 1953 жылы күй Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің репертуарына еніп, бірақ партитурада «Сталин туралы» («О Сталине») деп жазылған. Көріп отырғанымыздай, «Қарақасқа ат» туындысы бірде «Сталин туралы», бірде «Лениннің туған күніне арналған» күй делінуі сол кезеңнің саяси идеологиясына қарай бұрмаланып отырған. Бұл тұста орындап беру мен арнап күй шығару екі түрлі ұғым екенін түсінеміз. Алғашқысы бұрыннан бар шығарманы белгілі бір беделді тұлғаға арнап орындауды білдірсе, екіншісі сол адамның құрметіне тың күй шығаруды білдіреді. Бірақ тарихтан жеткеніндей, автор туындысының шығу тарихы жоғарыда баяндалғандай өзінің сүйікті атына арналған.

«Қарақасқа ат» күйі «О Сталине»
боп оркестрге түсті¹, 1953 жыл

1950 жыл²

Осы кезеңде Дина өмірлік серігінің қазасын да қайсарлықпен көтеріп, басына түскен қасірет салмағына қайыспайды. Атырау облыстық музейінің қорындағы құжаттарда күйеуі қайтыс болғанда іште қалған сәбиін (оның артындағы «көзі», «жұрнағы» болсын деген ниетпен есімін «Жұрынбай» атайды) өмірге әкелген соң онымен бірге Нұрпейістің басқа әйелден туған Жамал, Қайрош атты екі қызын бірге тәрбиелейді. Тарихтан белгілі болғандай, ол құжат алар кезде, қазақтың келіндерінің атасының атын атамайтын салтын сақтап, фамилиясына күйеуі Нұрпейістің есімін жаздырып жібереді.

Әкесіз жетім қалған бала-шағаны ру аясынан ажыратпай, қараусыз, қамқорлықсыз қалдырмауды көздейтін қазақтың ежелден келе жатқан әменгерлік салты бойынша, жесір қалған Дина да Нұрпейіс әулетінен ажырамаған. Ал Нұрпейістің Нұралы есімді кіші інісі отбасылы болғанымен, бала сүймейді. Осы кезде Нұралының жары

¹ Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық ұлт аспаптар оркестрі архиві (Алматы қ.)

² ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

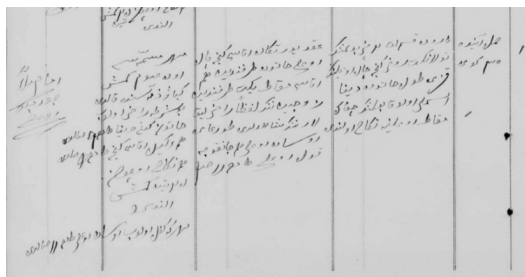
Ұлмекен сәбилердің жетім атанбауын ойлап, абысынының ақылды, ұстамды адам екенін білгендіктен, күйеуіне Динаны әйелдікке алуға кеңес береді. Бұл ұсынысты (ел ішінде Шәпек атанып кеткен) Нұралының туыстары да қолдайды. Сондықтан, бала-шағасының қамы үшін, бұл ұсынысты Дина да қабыл алады. Дегенмен оған: «Мен әуелден саған емес, ағаңа тұрмысқа шыққанмын, ендеше мен оның шаңырағын құлатып, сенің үйіңе барып тұрмаймын. Үй-күйім, түтінім бөлек, төбе астында жеке шаңырақ болып балаларыммен қала беремін, бірге тұрамын десең, осында өзін келесің», – деп талап қояды (Әлімгереев, 2014: 271).

Осы неке туралы РФ Астрахань облысының мемлекеттік қазыналық «Астрахань облысы мемлекеттік архивінде» сақталған тың құжат табылды. Журналист Қ.Құттымұратұлы «Дина күйші туралы тың деректер» мақаласында өзі тапқан күйші өміріне қатысты қадым жазуымен қағазға түскен құжатты аударып, кеңінен баяндаған. Құжатты журналист архивтегі Бөкей ордасы мешіттерінің метірке кітаптарынан тапқан. Бұл дерек 1895 жылы 30 хамал айындағы Дина Кенжеқызы мен Шәпектің некесін қию кезінде қадым жазуында мынадай мәтінмен қағазға түскен: «төлеңгіт руынан Кенже Шалұлының қызы, жесір әйел Динаны Шәпек Мақатұлына некелеген, неке рәсіміне қыз тарапынан әкесі Кенже, күйеу тарапынан әкесі Мақат қатысқан», әрі қарай жұбайлардың өз разылығымен шыққандығына куә болған екі адам есімі мен қалыңмал ретінде 10 сом күміс аталғандығы, неке құтпасын белгілі молда, ахун Жұбан Жүрдібекұлының қиғандығы туралы дерек берген (Құттымұратұлы, 2021).

Мұндағы мәтіннен біз күйші туралы бірнеше ақпаратты оқимыз. Біріншіден, Динаның атасының есімі Шал екендігін, екіншіден, 34 жасында екінші рет тұрмыс құрғанда мешітке куәгер ретінде әкесі Кенженің қатысқандығын, үшіншіден, Кенже (қайын атасы Мақат та) осы уақытта өмірде болған. Күйші өмірден өткеннен кейін оның руы туралы естеліктер, пікірлер, мақалаларда әртүрлі жазылып жүр. Сондықтан құжатта руының төлеңгіт екені де нақты айтылған, бұл төртінші айқын дерек.

«Күйшінің саналы өмірі Нарын, Бекетай, Толыбай аудандарында, Батыс Қазақстандағы Айбас, Азғыр жерінде, сондай-ақ, Дыңғызыл, Сасықтауда өтті. Қазіргі Атырау облысының Исатай ауданына қарасты жердегі Динаның Шәпекпен бірге тұрған жері, күні бүгінге дейін «Шәпек қыстауы» деп аталады. Қазіргі уақытта, осы жерде Динаның домбыра ұстаған бейнесімен ескерткіш қойылған» (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021).

Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қорында сақтаулы деректерде күйшінің он төрт құрсақ көтергендігі, бірақ сәбилерінің біразы жастай шетінегендігі туралы жазылған. Атыраулық құжаттарда оның Жамал, Қайрош, Бақтылы, Әсем, Қоңыр, Салиха қыздарының және Жұрынбай, Қабдолмұрат (Мұрат), Қажымұрат, Қатимұрат, Омар деген ұлдарының аттары келтірілген. Бір назар аударатын жәйт, ананың балаларының саны мен есімдері әртүрлі дереккөздерде әрқилы аталады. Ұсынылып отырған Дина мен Шәпектің бір сәбиінің шетінеген фотосуреті Орал қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорынан алынды. Бұл тұлғаның біз білетін фотосуреттерінің арасындағы ең жас кезіндегі түсірілген бейнесі болып отыр. Онда шетінеп кеткен сәбиді табытқа салып, әкесі анасының қоштасып тұрған сәті қалған.

Шапек пен Динаның некеге отырғаны туралы
архив мәліметі

Шәпек пен Динаның қайтыс болған ұлымен
қоштасу сәті

Академик Ахмет Жұбанов Құрманғазының шәкіртімен соңғы рет кездесуін 1888 жылы деп жазған. Күй атасы Динаның отбасына келіп, сүйікті шәкіртіне домбырадан қол үзбеді тапсырып, өзінің арманын іске асырып, ұлттық мұраны байытуды аманаттайды. Құрманғазы Динаға: «Егер бір адамға сенің сол қолың мен менің оң қолымды берсе, ондай адамға ешкім теңдесе алмас еді!» – деген сөзі арқылы бағасын да, батасын да береді.

Осы өсиет сөз жас орындаушының таланты мен сенімін бекітіп, көпке біржола мойындатты. Құрманғазы оның бойынан ұлттық дәстүрдің жалғастығын танып, домбыра өнерін байыту мен дамыту, сақтау ісінде үлкен үмітін білдірді. Қазақ әйелінің отбасы алдындағы парызы аса маңызды саналатын тұста аспаптық музыкамен шұғылдану, домбырада ойнау өнерін дамыту оңай емес еді. Басына түскен тағдырдың ауыртпалығына қарамастан, ұстазының өсиетін демеу еткен Дина, асқақ қалыпта өмір кешті. Ол отбасылы күйінде де түйемен желіп жүріп, қазақтың шексіз, шетсіз даласының елді мекендерін аралап, өзінің домбырашылық шеберлігін паш етті.

Халық Динаны жақсы отанасы ретінде ғана емес, ғажап домбырашы ретінде де ерекше құрметтеген.

Бөкей ордасының күйшілік дәстүрін жалғастырған күйші ұстазының асқақ мінезді, шабытқа толы жарқын екпіні мен нәзік лиризмге толы Дәулеткерей мұрасынан алған өзгеше қолтаңбаны өз шығармашылығы арқылы біріктіріп, дамыта түскенін күйтанушылар: «Dina Nurpeisova organically molds into a unified whole the achievements of two main directions of the dombra music from Western Kazakhstan – the bright temperament of the style of Kurmangazy with the soft lyricism of Dauletkerrey», – деп тұжырымдайды (Toktagan және т.б., 2021: 126). Ал музыкатанушы С.Өтеғалиева тұлғаның халықтық аспаптық музыканы дамытуға қосқан мұрасын теориялық тұрғыда талдап, ұлтымыздың қайталанбас дарынды күйші қыздарының бірі әрі бірегейі дей келе: «Ол музыкада өзінің қайталанбайтын дара стилін дүниеге әкелді» (Өтеғалиева, 2013: 19), – деп түйіндейді.

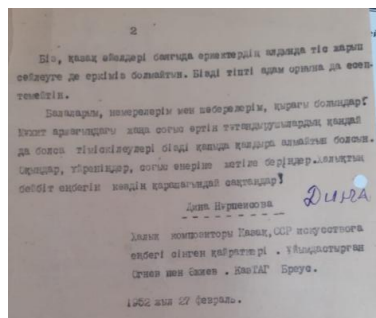
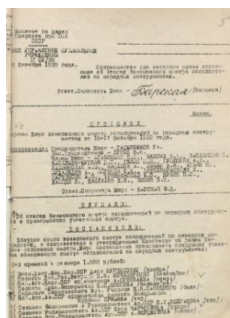

Еңбек Қызыл Ту орденімен марапаттау салтанаты, 1940 жыл¹

Сайлау күнгі дауыс беру сәті, 1946 жыл²

Соңғы жылдардың ізденісі нәтижесінде Мәскеудің Ресей Мемлекеттік Әдебиет және өнер архивінде 82 жыл сақталған өте құнды құжаттар табылды. Ол 1939 жылы Бүкілодақтық халық аспаптарында орындаушылардың байқауында 1-орынға үздік болып марапатталған тоғыз музыканттың бірі Дина Нұрпейісоваға берілген Диплом. Мәскеу сахнасындағы күйшінің тарихи жеңісі жайында атақты кеңестік этномузикатанушы ғалым, профессор В.М. Беляев: «Бұл байқау ұлттық музыка аспаптарының мәдениетті дамытудағы маңызын көтерді. Қазақтың домбыра аспабында жоғары деңгейдегі орындаушылық шеберлік көрсеткен «домбыраның Жамбылы» Дина Нұрпейісованың өнері осындай аспаптарды сақтаудың, дамытудың жарқын үлгісі» (аударған – біз), – деп шабытпен жазды (Беляев, 1939: 108).

Халық аспаптарында орындаушылардың Бүкілодақтық конкурсының Дипломы мен Хаттамасы. Мәскеу қ. 1939 жыл¹

Күйшінің қолтаңбасы, 1952 жыл²

Архивтен табылған дипломмен бірге Қазылар алқасының жеңімпаздарға шығарған қаулысы шыққан Хаттамасы да сақталыпты. Хаттамада Одақ елдерінен жиналған екі жүзден аса музыканттың арасынан суырылып шыққан тоғыздың алғашқысы боп күй-Ананың есімінің тұруы оның оза шапқан хас жүйрік екенін, қазылар алқасының құрметін байқатады (Хаттамада көрсетілгендей ұйымдастырушылар тарапынан 1-орын алған жүлдегерлерге 1500 рубль сыйақы тағайындалған). Одақ халқына

¹ ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

² ҚР Орталық мемлекеттік архивінен 2021 жылы алынды (Алматы қ.)

өнерімен танымал болған Динаны 1940 жылы апрельде КСРО Композиторлар Одағының мүшелігіне қабылдайды. Бұл тұлға өнеріне көрсетілген үлкен құрмет еді.

Отандық музыкатануда композитордың «Науысқы» және «Науайы» күйлері туралы әртүрлі пікірлер бар. 1944 жылдың қаңтар-ақпан айларында Ташкентте өткен «Бес республиканың халық таланттарының жұлдыздары» атты Орта Азияның елдерінің музыкасының декадасына қатысқан мыңға жуық өнерпаздар арасында елімізден барған топтың арасында Дина Нұрпейісова да болды. Қазақстан делегациясының өнер көрсетілімі сәтті өтті. Соғыс жылдары Қазақстан композиторлары мен өнер шеберлері тудырған ең үздік өнер үлгілері он күн бойына көрермен назарына ұсынылды. Көрермендер мен тыңдаушылар Дина күйшінің тамаша орындаушылық шеберлігіне куә болды, қазақ күйінің арынды, жағымды, дыбыстарын жүрекке жеткізе білген дарынды домбырашы биік шығармашылық талантымен тыңдаушыларын қайран қалдырды. Күйшінің техникалық шеберлігі туралы Ленинград консерваториясының профессоры, музыкатанушы, Өзбек КСР-інің еңбек сіңірген өнер қайраткері А. Островскийдің таңданыспен жазған мақаласы көпшілікке таныс. Ташкент сапарындағы күндерде композитордың «Науайы» («Науаи») атты жаңа күйі туды. Қазақ КСР-інің халық әртісі, күйші, профессор Қ. Ахмедияровтың айтуынша, күй өзбек халқының атақты ақыны Әлішер Науайыға арналған және де: «Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының фонотекалық қорынан іздестіргенімізде, бұл күйді «Науаи» деген атпен ұшырастырдық. Сол себепті осылай деп атағанымыз өте орынды болатын тәрізді. Күйдің ішкі құрылысынан, музыкалық тақырыбынан негізінен өзбек халқының сазымен қатар орыстың халық әндерінің әуендеріне ұқсас буындар мен ырғақтар құлаққа анық шалынады» (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 130).

Ал музыкатанушы ғалым Ғ. Бисенова мынадай пікір білдіреді «Осы күйде Дина қолданған шеберлік әдістері оның бұдан бұрынғы домбырашылық өнерінде байқалмайтын-ды. Динаның осы күйдегі оң қолының штрих қағыстарынан түркімен, қырғыз және өзбек халық музыканттарының тәсілдеріне тән ұқсастық байқалады. Бұл Динаның аталмыш күйі Ташкентте өткен онкүндік кезінде туысқан халықтардың өнерін бағалап, құрметтеу сезімінен туған болар деген ойға меззейді. Сөйтіп, байқау Өзбекстанның ұлы ақыны әрі ойшылы Науаидың туған жерінде өткендіктен Дина жаңа шығармасын – «Науаи» күйін соған арнайды» (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 22).

Автордың орындауындағы «Науайы» күйін тыңдау барысында ғалым Ғ. Бисенованың Динаның «Науысқы» күйін сипаттағанын аңғарамыз. Қазақстанның халық артисі, профессор Айгүл Үлкенбаева «Науысқы» күйін 1983 жылы І Республикалық Құрманғазы конкурсында алғаш рет орындайтын болып, профессор Қаршыға Ахмедияровтың қолынан үйренеді. Байқауда қалың жұртшылық бұл күйді тұңғыш рет тыңдаған болатын. Күйші А. Үлкенбаева екі күйді салыстыра отырып былай тұжырым жасады: «Дина Нұрпейісованың «Науысқы» және «Науайы» күйлері сипаты жағынан екеуі екі бөлек шығарма. Күйлер әртүрлі бұрауда, кварталық және квинталық. Сондай-ақ олардың тақырыбы, формасы, ойнау әдісі бір-біріне мүлде ұқсамайды. Мысалы, «Науысқы» күйінде оң қолды ойнату тәсілі пайдаланатын болса, «Науайы» күйінде бұл тәсіл мүлдем қолданылмайды. Осы айтылған кәсіби

маман пікірін ескере отырып, Дина Нұрпейісованың өзіне ғана тән қайталанбас техникасы жайлы музыкатанушылар А. Островский мен Ғ. Бисенова пікірлері Динаның Тәшкентте «Науысқы» күйін орындағандығын айғақтайды. Зерттеушілер айтқандай, «Алтын қорда» Динаның өз орындауындағы «Науайы» атты күйі де бар. Тәшкент сапарында ақын Әлішер Науайыға арнап шығарылған күй осы болуы әбден мүмкін».

Ауызша-кәсіби жалғасқан дәстүрде бір күйдің бірнеше аталуы жиі кездеседі. Мысалы, Динаның өзінің «Ана бұйрығы» атты күйі ел арасында кейде «Майдандағы балама» делінсе, «Он алтыншы жыл» күйі «Набор» атымен де аталған. Шамасы, сахнада көп ойналмайтын «Науайы» күйін бұрын естімеген музыканттар Ғ.Бейсенованың сипаттауынан кейін, «Науайы» мен «Науысқы» – бір күйдің екі түрлі атауы деп түсінсе керек. Соңғы жылдары бұл шығарманың шығарылуы туралы басқа да пікірлер бар. Онда XIII–XIV ғасырларда қазақ даласында өмір сүрген көптеген музыкалық шығармалар тудырған Науайы атты күйшінің осыған ұқсас күйі болған делінеді. Ал Дина өзінің «Науайы» күйін аспаптық музыка дәстүрі бойынша шығарған.

Домбыра музыкасын зерттеушілер мен орындаушылар «Науысқы» күйін орындаудағы Дина Нұрпейісованың қолтаңбасы бөлек екендігін мойындайды. Алайда, күй мамандарының арасында басқа да пікірлер бар, мысалы Айтолқын Тоқтағанның пікірінше, күйдің авторы Құрманғазы Сағырбайұлы болуы мүмкін (Тоқтаған, 2017).

Композитордың 1944 жылы Тәшкент сапарында шығарған тағы бірі күйі – «Әсем Қоңыр». Алғашқы очеркте: «Ол өзінің немересі Қоңырын есіне алып, оған арналған «Әсемқоңыр» күйін шығарады» (Жұбанов, 2002: 169), – деген. Осы нұсқа жарты ғасырға жуық уақыт насихатталып келді. Күйдің шығу тарихы туралы немересі Бағила Бишаева өз естелігінде баяндаған. Оның әңгімесінің негізінде К. Бекетаевтың мақаласы жарияланған. Динаның Қоңыр атты қызы жастай күйеуге шығып, төрт баласымен ерте жесір қалады. 1944 жылы оның екінші жары Қайыржан да қайтыс болғанда ішінде қалған баласының көзі соқыр болып туады. Бұл жайсыз хабарды естіген Дина қызы үшін уайымдап: «Менің байғұс Қоңырымның жесір қалғанымен қоймай, Құдай оның баласына мынадай тағдыр берді» – деп қамығады. Дүниеден өтерінің алдында Дина қызына қарап: «Құлыным, мен жақында бұл өмірден кететінімді сезіп жүрмін. Сен қанша қиындық көрсең де қайыспай көтердің. Мен сенің де, сенің қызың Бағиланың да бақытты болатынына сенемін. Сен бұған ешуақытта мойынсұнба. Сендердің бақытты болашақтарың үшін мен өлмес ескерткіш орнаттым. Сендердің «өмірлерің жарқын болсыншы» – деген тілекпен бұл шығармама «Әсем қоңыр» деген ат бердім» – дейді (Бекетаев, 2004: 248-249). Бағиланың болашақтағы жарқын өміріне деген үлкен сеніммен ол би ырғағы тән лирикалық сипаттағы туындысын арнайды. Өмірдің өзі куә болғандай, Бағила бойжетіп, тұрмыс құрып, ана атанып, әжесінің батасы өмір шындығына айналады.

Дина Кенжеқызы орындаушылық жолында ұстазын бір сәтке есінен шығармай, шығармалары туралы әңгімелеп, жас ұрпаққа өнерін насихаттап кетті. Ол Құрманғазыдан алған тәлімі туралы «Ұлы ұстаз» атты мақаласында былай еске алған:

«Әр кездескен сайын менің жан әлемім байи түсті. Әрбір кездесуде мен дәулескер күйшіден, бір нәрсе үйреніп қалуға тырыстым. Ол менің домбыра тартқанымды өте жақсы көрді, бірнеше рет мені ең озық, ең таңдаулы шәкіртім деп айтқан. Оның әрбір ескертпесі мен үшін заңдылық болды. Патша түрмесі де, жандармның қудалауы да қажыта алмаған ақ шашты, бірақ сергек саналы қария бізді өз халқын сүйіп, тыңдауға үйретті. Ол әрдайым тыңдаушыларың ізіңнен қалмайтындай шеберлік құдіретпен ойнауды өсиет етті» (аударған – біз) (Нурпеисова, 1938).

Күйшінің өз ізбасарларына келсек, Алматыдағы ұстаздық қызметі туралы мәліметтер мен ең жақын шәкірттерінің фотосы осыған дейін жарияланған болатын (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021). Олардың арасынан Динаның сүйікті шәкірті Ғылман Әлжановтың 1966 жылы 8-тамызда жазған ұстазы туралы естелігіне тоқталмақпыз. Атыраудан облыстық музей ашылатын кезде жан-жаққа материалдар жинастырылатыны туралы хабар таратылған кезде шәкірті бұл хатын музейге жазған. Мұнда зерттеушілер мен орындаушылар үшін өте қызықты әрі құнды мәліметтер бар.

Ғ. Әлжанов кейін Динаның қолынан үйренген отызға жуық туындысының ішінен «Домалатпай», «Көген түп», «Қарақасқа ат», «Жеңіс», «Тойбастар», «Адайдың» Дина тартқан нұсқасы, «Жігер» т.б. күйлерді күйтабаққа жаздырып шығарған. Және де «Кейін бұл күйлердің бәрін профессор А.Жұбанов менен жазып алып, нотасын жариялады» – деп жазады. Домбырашының айтуынша «...«16-жыл», «Әсем Қоңыр», «Партия туралы күй», «Той бастар» тәрізді күйлерін қазақтың Құрманғазы ұлт музыка аспаптары оркестріне тұңғыш рет үйретіп бергенімді естігенде Дина шешей қатты қуанды», – деген.

Ғылман Әлжанов 1937 жылы ұстазымен қалай кездескенін, оның үйінде тұрып, қолынан күйлерін қалай үйренгенін, қарт Динаның орындаушылық техникалық шеберлігін дәл байқап, маңызды тұстарын суреттеп жеткізген. Бастапқыда А. Жұбанов «Сені Динаның күйлерін үйренуге бөліп отырмыз. Қасында сенімен бірге домбырашылар Нұрқиса Тілендиев, Рүстембек Омаров, Әлмұрат Өтеғұловтар да болады. Бәрің Динаның күйін үйреніп шығатын болыңдар» – деп жіберген төрт талантты домбырашыдан бәрі біртіндеп кетіп қалып, кейін өзі ғана қалады. Бұл тапсырмаға жауапкершілікпен қараған Ғылман Дина күйшінің бір баласына айналады. Хатта қарт домбырашының екпініне таңдана былай жазған: «домбыраны да аса көп күйлеп, баптамай қолына ала салып пернелерін әрі-бері жылжытып құлағын күйге келтіріп алып, құйындата жөнелетін. Бір ғажабы, ол кісінің домбырасының пернелері бос байланғандықтан, көбіне көшіп жүретін. Бірақ сол пернемен жымын білдірмей, күйдің әр нақышын бабына келтіре тартқанына қайран қалушы едік».

Сонымен бірге мына жолдардың ғалымдар үшін маңызы зор: «Дина тәрізді жаны күйші, ғажайып домбырашының күй тартудағы машығын, бармақ приемдарын игеріп алу көп музыкалық зейін, зерде тілейтін ауыр да азапты жұмыс екенін мен өз тәжірибемнен өткердім. Дина әрбір күйді өзінше, ешбір күйшіге ұқсамайтын, тек өзіне ғана тән стильмен тартатын. Сол кездегі белгілі күйшілер Уап Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Науша Бөкейханов, Ұлықпан Мұхитовтармен салыстырғанда, Динаның күй тарту шеберлігі өз алдына бөлек дара тұратын. Дина тартысында қоңыр саз

бен ойнақылық тең түсіп жататын. Сосын, оның бір тартқан күйінің нақышы, соны екінші рет тартқанда алғашқы тартқанымен дәлме-дәл болып шықпайтын. Күйдің көп жерін әрбір сәт, әр реңкпен құбылтып тартқанды ұнатушы еді».

Біздің түсінігімізге тұлғаның «көшіп жүрген» пернелерге қарамай дыбысты дәл, таза алуы, қазақтың ұлттық тембридеалы «қоңыр саз» бен ойнақылықты тең түсіретіні, саусақтардың бармақ тәсілдерінің күрделілігі өз алдына назар аударатын жәйттер. Және де хаттағы автордың нақыш деп жазғаны нұсқалылықты ма, ырғақты ма әлде әуендік-ырғақтық мотивтерді айтып отыр ма, оны әр күйдің орындалған нұсқаларын өзара салыстыра отырып, анықтау мамандар алдындағы парыз болып отыр.

Туған топырағындағы өзіне дейінгі күй дәстүрін меңгеру, Батыс Қазақстанның ең таңдаулы батырлық, ерлік рухын бойына сіңіру арқылы өнердің биік шыңына жету жолы Динаға Кенжеқызына оңай соққан жоқ. Бірақ ол бұл өнер сынағынан мүдірмей өтіп қана қоймай оны жаңа мазмұн бояумен байытты. Сондықтан да композитордың музыкасы өскелең ұрпақтың жадында күні бүгін де өміршең. Оның күйлері мен орындау шеберлігіндегі түпнұсқалық дәстүрін Меңдіғали Сүлейменов, Қисмет Меңдіғалиев, Науша Бөкейханов, Меңетай Кенженов, Ерғали Ещанов, Охаб Қабиғожин, Лұқпан Мұхитов, Қали Жантілеуов, Төлеген Аршанов, Фазыл Сұлтанов, Төлеген Бошанқұлов, Мұрат Өскенбаев, Ғылман Әлжанов, Ғибатолла Масалимов, Оразғали Сүйінбеков, Ишанғали Жанханов, Шамғұл Ыбырайымов, Смағұл Көшекбаев, Ғалым Жаңбыршин, Бақыт Қарабалина, Зәмзам Есжанова, Ғылман Қайрошев, Шәмшиддин Шәріпов, Нариман Үлкенбаев, Ғатау Ибішев, Рысбай Ғабдиев, Қаршыға Ахмедияров. т.б. кейінгі домбыра өнерінің шеберлері жалғастырған.

4. Зерттеу нәтижесі

Мақалада ұсынылған әртүрлі архивтік материалдар күйші, композитор Дина Нұрпейісованың шығармашылық феноменін тарихи, дәстүрлі орындаушылық тұрғысынан және музыкатанушылық тұрғыдан кешенді зерттеуге негіз береді. Мұнда берілген архивтік құжаттар, фотофономатериалдар, деректі және дыбыссыз фильмдер, қолжазбалар күйшінің мұрасын әртүрлі қырынан кешенді зерттеуге мүмкіндік туғызады. Бұл материалдардың бір бөлігі отандық ғылым саласына алғаш рет енгізіліп, зерттеу нысанына айналып отыр.

1930-1940 жылдары Динаның орындауындағы «Қайран, шешем» (Құрманғазы), «Әсем Қоңыр», «Науысқы», «Қызыл қайың» (Құрманғазы), «Сауыншы», «Бұлбұл» күйлері шыққан күйтабақтар Павлодар қаласындағы «Шафер Үй музейінде» сақталғандығы анықталды және ғылыми айналымға енгізілді (Түркі әлемінің ұлы композиторы, 2021).

ҚР Орталық мемлекеттік архивінде сақталған 56 фотосурет мен бейне/дыбыстық жазба материалдарының арасында дыбыссыз фильмдерде күйші бейнесі түсіріліп, ол туралы журналистің дауысымен әңгімеленген (қараңыз: №610, №1457, №630, №1106-қорлары). Мысалы, 1946 жылғы түсірілген бейнефильмде «Науысқыны» орындап отырғанын Сталинге арналады деп хабарлағандығы анықталды. Дыбыстық ұнтаспада сақталған күйлердің сапасы әртүрлі және олардың арасынан жоғарыда

аталған туындыларынан басқа «Сталин туралы күй» (қараңыз: №97р-1 қоры), «Ерке ер» («Еңбек ері» болуы мүмкін) (қараңыз: №352р-2 және №549-5 қорлары) күйлері сақталғандығына көз жеткіздік (бұл шығармалардың дыбысталу сапасы өте төмен болғандықтан талдау нысанына алынбады). сонымен бірге, «Қарақасқа ат», «Әсем қоңыр» және «Науысқы» туындыларына қатысы бар жарияланған және архивтен табылған ақпараттарды салыстыра талдау қорытындысында олардың тарихына байланысты жазылып келген бірқатар пікірлер жаңа көзқараспен сараланды және материалдар негізінде нақтыланды. Отандық музыкатану саласына ғылыми айналымға ұсынылған Динаның шәкірті Ғ.Әлжановтың естелігі бойынша музыкатану тұрғысынан бірқатар жәйттердің ғылыми тұрғыдан зерттеудің жаңа бағыттарын айқындайды.

5. Қорытынды

Тұжырымдай айтқанда, зерттеу барысында архивтік материалдар (фоно және бейнежазбалар мен ноталар, мерзімді баспасөз беттерінен, естеліктерді жүйелі талдау нәтижесінде негізінде Дина Нұрпейісованың өмірі мен шығармашылығына қатысты бірқатар ғылыми тұжырымдар жасалды. Табылған фоножазбалар, бейнефильмдер мен партитураны салыстырып талдау арқылы «Қарақасқа ат» күйінің 1940-1950 жылдардың кеңестік саяси ахуалына байланысты кеңес үкіметінің жетекшісі В.И. Ленин мен кеңес мемлекетінің басшысы И.В.Сталинге арналған туынды ретінде түсіндіріліп кеткендігі анықталды; Бөкей ордасындағы мешіттің метрика кітабынан Дина мен Нұралы Мақатұлының некеге отырған уақыты 1895 жыл екендігі нақтыланып, күйшінің екінші рет тұрмыс құруы мен осы маңызды оқиғаға әкесі Кенже Шалұлының қатысуы күйшінің өміріне қатысты мәліметтерді толықтырды. Сонымен бірге осы құжатта күйшінің руының төлеңгіт екендігі көрсетіліп, бұл тақырыптағы әртүрлі пікірлерді нақтылайтын маңызды дерек ұсынылды. Осы тақырыпқа қатысты табылған тағы бір материалдарда Динаның он бір баласының есімі жазылған. Ал Орал қаласындағы музейдің ғылыми қорынан табылған Нұралы мен Динаның қайтыс болған сәбиімен қоштасу сәті тарихтағы Динаның ең жас кезіндегі фотосуреті болып табылатындығы айқындалды.

Мақалада «Науайы»/«Науай» және «Науысқы» күйіне қатысты айтылған пікірлерді саралай келе, бүгінгі «Науысқы» күйінің «Науай» деп нотаға түсірілгені (Дина. Әсем қоңыр, 1997: 100-105) анықталды және «Науысқыны» орындаған шеберлігін сипаттаған авторлардың күй атын шатастырып жазғандығы байқалды. Талдау нәтижесі күйлердің құлақ бұрауы да, болмыс-бітімі, табиғаты екі түрлі туынды екендігін көрсетуге мүмкіндік берді. Сол секілді «Әсем Қоңыр» туындысы туралы жарияланған очерк, естелік, мақалалады салыстырмалы талдау оның Дина Нұрпейісованың қызы Қоңырға арналғаны туралы тұжырым жасауға негіз болды.

Мәскеу архивінен алынған құжаттардың арасынан күйшінің 1939 жылғы Бүкілодақтың байқауда алған Дипломы мен байқау қаулысы шыққан Хаттама фотосы ұсынылды.

Дина Кенжеқызының баласындай болып батасын алған, қолынан отыз шақты күй үйренген шәкірті Ғылман Әлжановтың естелік хатындағы ұстазының орындаушылық шеберлігіне қатысты ғылыми айналымға енгізілген бірқатар жаңа деректер күйшінің

орындаушылық шеберлігін музыкатану тұрғысынан жүйелі зерттеудің келешегін айқындайды.

Әдебиеттер:

1. Әлімгереев Ө. Атырау актангерлері. – Атырау: Ағатай, 2014. – 351 б. ISBN 978-601-7405-73-1.
2. Бекетаев К. Сом алтынның сынығы // Дина күйші жинағы /құраст. К. Орынғали. – Алматы: Арыс, 2004. – Б.248-249.
3. Беляев В. Смотр народных музыкантов // Советская музыка. – 1939. – № 11. – 100-108 с.
4. Дина. Әсем қоңыр /Құраст. Қ. Ахмедияров, Ғ.Ахмедияров. – Алматы: Өлке, 1997. – 132 б. ISBN 5-7667-2135-8
5. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 328 б. ISBN 9965-441-71-5
6. Құттымұратұлы Қ. Дина күйші туралы тың деректер // Egemen Qazaqstan. – 2021. – 23 шілде. – № 137. – Б. 12.
7. Нурпеисова Д. Великий учитель / Социалистическая Алма-Ата. – 1938. – 23 апр.
8. Өтеғалиева С. Халық күйшісі – Дина Нұрпейісова: стиль ерекшеліктері // Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының хабаршысы. – 2013. – № 1. – 19-23 бб.
9. Токтаған А. Некоторые особенности музыкальной стилистики и исполнительской манеры Дины Нурпеисовой // Вопросы инструментоведения. Вып. 11: сборник статей и материалов XI Международного инструментоведческого конгресса «Благодатовские чтения» (Санкт-Петербург, 23–25 октября 2017 г.) / отв. ред. И.В. Мациевский; ред.-сост. Д. Булатова, А. Никаноров, А. Тимошенко. – СПб.: Российский институт истории искусств, 2017-2018. – С. 111-118.
10. Toktagan, A. A., Bazhenneva, S. O., Ibragim, D. T., Maldybaeva, R. S. (2021). Kazakh Dombra Music and Dina Nurpeisova's Compositions / Music Scholarship, (4), 126-137. <https://doi.org/10.33779/2782-3598.2021.4.126-137>
11. Түркі әлемінің ұлы композитор. Дина Нұрпейісова. (2021) 1. – Алматы: Brand Book. – 176 б. ISBN 978-601-06-7562-9
12. Ұлы Даланың көне сарындары. 3 томдық Антология. (2020). – Т.2.: Көне аспаптық әуендер. Дәстүрлі күй өнері / Жауапты ред. Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: Brand book 2020. – 1184 б. ISBN 978-601-08-0111-0. (in Kaz., Russ., Eng.)

References:

1. Alimgerayev O. (2014). Prominent figures of Atyrau. Agatai. ISBN 978-601-7405-73-1. (in Kazakh).
2. Beketayev K. (2004). A fragment of pure gold. In K. Oryngali (Ed.), Dina the kuishi (pp. 248-249). Arys. (in Kazakh).
3. Belyayev V. (1939). A review of folk musicians. Sovetskaya muzyka, (11), 100-108. (in Russian).
4. Akhmediyarov K., & Akhmediyarov G. (Eds.). (1997). Dina: Asem qonyr. Olke. ISBN 5-7667-2135-8. (in Kazakh).
5. Zhubanov A. (2002). The strings of the centuries. Daik-Press. ISBN 9965-441-71-5. (in Kazakh).
6. Kuttymuratuly K. (2021, July 23). New information about Dina the kuishi. Egemen Qazaqstan, (137), 12. (in Kazakh).
7. Nurpeisova D. (1938, April 23). The great teacher. Sotsialisticheskaya Alma-Ata. (in Russian).
8. Otegaliyeva S. (2013). Folk kuishi Dina Nurpeisova: Stylistic features. Bulletin of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, (1), 19-23. (in Kazakh).
9. Toktagan A. (2017-2018). Some features of Dina Nurpeisova's musical style and performance manner. In I. V. Matsievsky (Ed.), D. Bulatova, A. Nikanorov, A. Timoshenko (Comp. Eds.), Issues in organology: Collection of articles and materials of the 11th International Congress on Organology "Blagodatov Readings" (St. Petersburg, October 23-25, 2017) (Issue 11, pp. 111-118). Russian Institute of Art History. (in Russian).
10. Toktagan A. A., Bazhenneva S. O., Ibragim D. T., & Maldybaeva R. S. (2021). Kazakh dombra music and Dina Nurpeisova's compositions. Music Scholarship, (4), 126-137. <https://doi.org/10.33779/2782-3598.2021.4.126-137> (in English).
11. The great composer of the Turkic world: Dina Nurpeisova (Vol. 1). (2021). Brand Book. ISBN 978-601-06-7562-9. (in Kazakh).
12. Kaztuganova A.Zh. (Ed.). (2020). Ancient melodies of the Great Steppe: Ancient instrumental melodies and the traditional art of kui (Vol. 2). Brand Book. ISBN 978-601-08-0111-0. (in Kazakh, Russian, and English).